

Kültür, Felsefe ve Teolojide Süreç Modelleri*

Ewert H. Cousins

Fordham Üniversitesi (USA),
Emekli Teoloji Profesörü

Çev: Kevser Çelik

Arş. Gör. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Sistematiik Felsefe ve Mantık Anabilim Dalı
kevcelik@gmail.com

Atıf

*Ewert H. Cousins Çev: Kevser Çelik, Kültür, Felsefe ve Teolojide Süreç Modelleri,
Marife, Yaz 2011 203-216*

* Bu çalışma, *Process Theology Basic Writtings* (Edited by Ewerth H. Cousins, New York: Newman Press 1971) adlı eserin 3-20 sayfaları arasında yer alan ve bu eserin giriş (introduction) kısmını oluşturan "Process Models in Culture, Philosophy and Theology" adlı makalenin çevirisidir.

Adı geçen çalışmayı çevirmemizin amacını ifade etmek için kısa bir giriş yapmak uygun olacaktır. Günümüzde Süreç felsefesi Avrupa ve Amerika'da büyük ilgi görmektedir. Bu ülkelerde bilimden felsefeye, teolojiden etiğe, sanattan eğitime kadar pek çok alanda çok fazla etkili olan bu felsefe, bizim ülkemizde henüz yeteri kadar ilgi görmemiş ve bir etki yaratmamıştır. Dinî söylemin ve 'dinsel hayat' vurgularının çok sıkça tekrarlandığı ülkemizde süreç felsefesinin ve teolojisinin İslam düşüncesi üzerine söyleyecek çok şeyi olduğunu düşünüyoruz. Bu yüzden süreç felsefesinin bir tanıtımı olarak Ewert H. Cousins'ın "Kültür, Felsefe ve Teolojide Süreç Modelleri" adlı makalesini Türk düşünce dünyasına kazandırmayı amaçladık. Türk felsefe dünyasında tartışılan günümüz problemlerine yeni bakış açısı ve yeni alternatifler sunabileceğini düşündüğümüz süreç felsefesi, özellikle 20. yüzyıla birlikte dünyada tecrübelerin çoğulluğunu onaylamada etkili olmaya başlamıştır. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında bilim dünyasında gerçekleşen gelişmeler ve iki dünya savaşıyla yeni bir insan tipi ve yeni bir zihniyet ortaya çıkmıştır. Bu gelişme ve yenilikler, özellikle kendini felsefe ve teoloji alanında net bir şekilde sergilemiştir. Süreç felsefesi ve süreç teolojisi bunun en güzel örneğidir. Süreç felsefesi ve teolojisi, özellikle Whitehead ve Hartshorne merkezli olarak, kozal determinizmin mutlak olmadığını, yaratıcı özgürlüğün gerçek olduğunu söyler. Bu felsefe doğa yasalarının tekâmül ettiğini, hem içsel hem de dışsal, hem bağımlı hem de bağımsız ilişkiler ağının var olduğunu, hafızanın geçmişi verilmesi olarak gerçeklikte temel olduğunu kabul eder. Toplumsal alanda sosyal ilişkilerin tecrübede ve gerçeklikte 'hissin hissi' olarak yaygınlığını, tabiat düzeninde estetik bir durumun varlığını vurgulayan bu felsefe, Tanrı'nın bir yönüyle süreç halinde olduğunu bir yönüyle de yaratıklar tarafından etkilendiğini savunmaktadır. Cousins, söz konusu makalesinde bu yönleri öz bir şekilde ele almaktadır. Bu bakımdan Cousins'ın bu makalesi, süreç felsefesine ve teolojisine bir giriş niteliğindedir. Bu makalede Cousins, süreç düşüncesinin kaynağı, tanımı, amacı, yöntemi, konuları gibi temel noktalar çerçevesinde genel hatlarıyla Whiteheadci ve Teilhardcı süreç geleneği üzerinde yoğunlaşarak, süreç düşüncesinin Batı felsefesi ve Hıristiyan teolojisindeki etkilerini ve tepkilerini göstermektedir. Son zamanlarda Türkiye'de felsefe ve teoloji alanlarında Whiteheadci süreç felsefesi hakkında bazı çalışmalar yapılsa da, süreç düşüncesi Batı dünyasında yarattığı etkiyi gösterememiştir. Fakat yapılan bu çalışmaları, etkinin ve ilginin yavaş yavaş filizlenmesi olarak değerlendirirsek, gelecekte süreç düşüncesinin Türk felsefe ve teoloji geleneğinde büyük ilgi göreceğini umuyoruz.

Modern insan doğanın dinamizmini, zamanın gerçekliğini ve yeniliğin imkânını kavramıştır. Bu tecrübeden (felsefi sistem olarak) süreç görüşü ortaya çıktı. Süreç görüşü bilimsel dünya görüşündeki devrimle beslendi: Darwin'in evrim teorisi ve Einstein'ın izafiyet teorisi bunda etkili oldu. Süreç görüşü 19. ve 20. yüzyıldaki filozoflar tarafından formüle edildi. Alfred North Whitehead ve Pierre Teilhard de Chardin aracılığıyla süreç görüşü, çağdaş Hıristiyan teolojisi üzerinde artan bir etkiye sahiptir. Bu bölümdeki seçilmiş parçalar, Tanrı'nın dünyaya müdahalesi (involvement), sevginin önceliği ve Mesih'in evrenle ilişkisi gibi Hıristiyan öğretilerini yeni bir güç ve ilişkiyle ifade eden bir görüş olarak süreç teolojisi görüşünü ortaya koymaktadır.

Kültürün teoloji üzerindeki etkisini analiz edince, kolaylıkla 20. yüzyılda teolojiiyi şekillendiren iki temel gücün savaş ve bilim olduğu sonucunu çıkarabiliriz. I. Dünya Savaşı, insanlığın ilerlemeye ve ahlakî gelişmeye olan inancıyla 19. yüzyılın iyimserliğini yok etti. Dört yıllık savaşın trajedisi, bir hayal kırıklığı, kötümserlik ve umutsuzluk atmosferi yarattı. Bu savaşla dünya, insanın nefreti ve yıkıcılığıyla insan doğasının karanlık tarafına şahit oldu ve insanın konumunun anlamsızlığını yeni bir şekilde tecrübe etti. Milyonlarca insan, siper savaşının çıkmazında anlamsızca hayatını kaybetti. Uluslar, savaşın karmaşasından kendilerini kurtarmak için yaptıkları girişimlerde başarısız oldular. 20. yüzyıl insanı ölüm karşısında korkuyu ve insan çabasının anlamsızlığını derinden hissetti. Bu atmosferden, savaş-sonrası dönemde Karl Barth, Rudolf Bultmann, Paul Tillich ve diğerlerinin neo-ortodoks teoloji (neo-orthodox theology) görüşü ortaya çıktı. Felsefi varoluşçulukla beslenen bu neo-ortodokslik görüşü, insanın günahkâr yönünü ve insan varlığının trajik karakterini vurguladı. Nazizmin doğuşu ve II. Dünya Savaşı, korku/kaygı (anxiety) atmosferini şiddetlendirdi ve 20. yüzyılın ilk yarısında Avrupa ve Amerikan teolojisinde hâkim bir hareket olarak görülen neo-ortodoks hareketin konumunu güçlendirdi.

20. yüzyıl teolojisini şekillendiren ikinci temel güç, bilimsel dünya görüşünde yaşanan devrim oldu. Bu devrim, iki farklı bilimsel alanda birbirini izleyen safhalarda meydana geldi: Darwin'in evrim teorisinin bir sonucu olarak biyolojide ve Einstein'ın izafiyet teorisinin bir sonucu olarak fizikte. Değişmez türlerin durağan dünyası, dinamik bir şekilde gelişen yaşam formları görüşüyle dönüştürüldü. Modern çağın gerçekten yeni ufuklar açan fikirlerinden biri olan evrim kavramı fizik, kimya, psikoloji ve sosyal bilimler dâhil tüm bilim alanına yayıldı. Newtoncu fiziğin mekanik dünya görüşü, Einstein'ın izafiyet teorisi ve daha sonra Kuantum mekaniği ve alan teorisinin gelişmesiyle dönüştürüldüğünde 20. yüzyılın başlarında bir başka değişim daha meydana geldi. Newtoncu görüş, mekanik yasalara göre birbirini etkileyen soyut uzaydaki ayrık nesnelere dünyayı bir makine olarak tasvir etmişti. Gerçekten yeni fizik, atomaltı (subatomic) dünyayı bir enerji akışı ve bir ilişkiler ağı olarak gördü. Hem Darwin'in evrim teorisinde hem de Einstein'ın izafiyet teorisinde, zaman (time) gerçekliğin bir boyutu olarak ciddiye alındı.

İki Dünya Savaşı'nın etkisi hâlâ devam ederken bilimsel devrimlerin etkisi, 20. yüzyıl teolojisinde kendini açıkça göstermesi dikkate alındığında çok yavaş oldu. Evrim görüşü, 19. yüzyılın sonunda liberal teolojiiyi etkilemişti. 20. yüzyıl de-

vam ederken bu etki, yeni fiziğin etkisiyle birleşti ve son onbeş yılda büyük bir güç elde etti. Mesela, bunu Alfred North Whitehead'in metafiziğinden elde edilen süreç teolojisinde ve Pierre Teilhard de Chardin'in evrimsel görüşüyle şekillenen teolojide görürüz. Hem Whitehead hem Teilhard, düşünceleri kendi bilimsel çevreleriyle, özellikle fizik ve biyolojideki devrimlerle beslenen bilim adamlarıydı. Ünlü bir matematikçi olduğu bir kariyerdan sonra Whitehead, hayatının son safhasını yeni bilimle uyum sağlayan bir metafizik hazırlama çabasıyla geçirdi. Bu metafizik, Amerikan süreç teolojisinin temelini oluşturan metafiziktir. Bilimsel topluluğun diğer kanadında bir jeolog olarak yer alan Teilhard, mesleki hayatının çoğunu insanın tarih öncesine yönelik araştırma gezilerine harcadı. Biyolojideki evrim görüşünden derin bir şekilde etkilenen Teilhard, evrim teorisine inorganik alanı ve insan kültürü alanını da dâhil edip genişleterek, bunu ortaya koyduğu kapsamlı görüşünün temel modeli yaptı. Bu evrimsel model açısından Teilhard, Hıristiyan teolojisinin temel ilkelerini yeniden yorumlamaya çalıştı.

Bilimsel modellerde yaşanan bu değişim, bir bütün olarak kültürümüzdeki tecrübe alanında yaşanan değişimin yapısında daha kapsamlı bir şekilde görülmedir. Bilimsel modeller, kültür ve teoloji arasındaki ilişki, süreç teologları arasında tekrarlanan bir konudur. Hiç kimse bu konuyu Bernard E. Meland'tan daha tutarlı ve daha ayrıntılı bir şekilde incelememiştir. "Süreç Düşüncesi" başlıklı bölüm için seçilen materyalde, Meland'ın konumuna dair genel bir açıklama yaptığı bir çalışmaya yer verdik. *Faith and the Formative Imagery of Our Time* başlıklı bu çalışmada Meland, bir insanın düşüncesinin terimlerin anlamını aydınlatan bir imgeler dizisi içinde hareket ettiğini ve onların kavrayışına sınırlar koyduğunu iddia eder. Bu imgeler, insanların yaşam tecrübeleriyle, çağın anlayışıyla ve bilimsel yapılarla yakından ilgilidir. Meland şunu gözlemler: Biz, günümüze has yeni metaforların şekillenmesinden dolayı bir değişimin ortasındayız. Bu süreçte sadece imgelerimiz değil aynı zamanda tecrübelerimiz de değişime uğruyor. Meland, Newtoncu mekanizmden 20. yüzyıl bilimine kadar süren bilimsel dünya görüşünde ve atom bombası ile uzay yolculuğunun kültürel yapısında (ethos) yaşanan değişimin izlerini sürer. Benzer şekilde Teilhard de Chardin de makalesinde, sanayileşme, teknoloji, iletişimler, dünya nüfusunun büyümesi ve kümelenmesi gibi kültürel güçlerin günümüzün bilincini şekillendirmede yarattığı etkilerin izini sürer.

Bu bakış açısına göre biz, tecrübelerdeki devrimin yani tecrübelerde yaşanan değişimin bilimsel dünya görüşündeki devrimi yansıttığını gözlemleyebiliriz. Atomaltı dünyanın bilimsel modellerinde tasvir edilen ilişkiler ağı, global ve kolektif düzeyde insanlık tarafından şimdi tecrübe ediliyor. Sanayileşme ve teknoloji, yeryüzünü kuşatan bir iletişimler ağını meydana getirdi ve şimdi uzay boşluğuna uzanır. Televizyon, bizi en uzak olaylar karşısında anında katılımcı yapmaktadır. Elektronik medya, bizzat kendi yaşam dünyamıza -yabancı ve egzotik- farklı kültürleri kazandırmaktadır. Tarihsel araştırma, geçmiş hatta ilkel ve tarih öncesi tecrübeyi, hafızamızın kesintisiz bir parçası haline getirdi. Çevremiz bilgiyle doyuruldu. Bilgisayarlar en kompleks veriyi parmaklarımızın ucuna getiriyor. Bu güçler, insanın benlik kaybına yol açmasına ve çoğu insana çağdaş dünyada derin bir yalnızlık ve yabancılaşma hissettirmesine rağmen, başka güçler de insanlık ve doğa-

daki organik birliğin yeni bir anlamının ortaya çıkışını haber veriyor. Bu yeni anlam da 'çok-boyutlu bir çevrede tek tür yaşamın anlamı'dır. Artık onların ortak tecrübesi, boşlukta yüzen ve mekanik güçler vasıtasıyla sadece dışsal olarak birbirini etkileyen temelde farklı birliklerin atomistik modelini yansıtmamaktadır. Bunun yerine onlar, 'bütün'le ilişki içerisindeyken bireyliklerini arttıran içsel tecrübe ilişkilerinin büyüyen farkındalığını hissederek.

Ayrıca insan enerjisi ve yaratıcılığının gelişen bir farkındalığı söz konusudur. İnsan, bilim vasıtasıyla sadece evrenin yapılarını değil aynı zamanda onun gücünü yaratıcı ve yıkıcı bir şekilde elde etmenin yollarını keşfederek tabiatla daha derin bir ilişkiye girdi. Çağımızda bizler, tıptaki ilerlemelerde ve uzay keşiflerinde yaşanan yaratıcı bir enerji patlamasına şahit olduk. Fakat atom bombasının yıkıcı sonuçları ve çevre kirliliğiyle de dehşete düştük. İnsan, tabiata derin bir şekilde nüfuz ettikçe, tabiatın gücünün belirsizliğini, kendisi ve geleceği için kendi sorumluluğunu daha çok idrak etmeye başladı. O artık ne tabiatta yaşanan süreçlerin bir seyircisidir ne de tabiatı sadece insanın tarihini eylemlerle gösterdiği bir alan olarak görür. Tabiat kendisi bizzat, dramının parçası oldu. Dramanın büyümesi trajik olacak ya da tabiatın gücü ile makul bir şekilde edimde bulunmak için insan yeteneğiyle ilişki içinde olmayacaktır. İnsan topluluğu organik olarak birbiriyle ilişkili olduğundan, insan kendi problemlerini tek bir tür olarak ve bütün sistemin bağlamında çözmelidir. Böylece insanlığın birbiriyle ilişkililiği, artan enerjinin geçerliliği ve yaratıcılık imkânları ile ilgilidir.

İnsanın doğa ve tarihe artan müdahalesi, onun zaman, değişim ve gerçekliğin dinamik özelliklerinin, daha fazla farkına varmasını sağladı. 20. yüzyıl insanına göre, dünya artık açık bir şekilde durağan değildir. Hareket ve yenilik de ihmal edilmiş olan insan veya küçümsemiş tecrübesinin çok yakın bir parçasıdır. Süreç (process) söz konusu olunca, insan sürecin gerçekliğini algıladı ve onun dinamiklerinin anlamını bulmaya çalıştı. İnsan için zaman, bir yanılsama değil, ancak bir gerçekliktir. Zaman, yalnızca sonsuzluğun bir görüntüsü değil, ancak bir değere ve kendisiyle tutarlılığa sahiptir. Değişim, yalnızca önceden kurulmuş bir yapının ezeli bir geri dönüşü değil, ancak gerçek yeniliğin (novelty) ortaya çıkışıdır.

Önceki durağan kültürlerde insan, geçmiş geleneğinden öğrenmediği herhangi bir yeniyi tecrübe etmeksizin bütün hayatını yaşayabilirdi. Elbette bu insan, sadece tekrarlayan yapılar anlamında değişimin farkındaydı. Mesela, mevsimlerin döngüsü veya yaşam ve ölüm döngüsü. Böyle bir çevrede insan, güneşin altında hiçbir yeninin olmadığını kolaylıkla hissedebilirdi. En iyi ihtimalle insan altın çağa, yani 'en güzel günlere' dönüp bakabilir; Öyle ki bu 'eski zamanlar', insanın şeylerin (things) şimdikinden çok daha iyi olduğunu düşündüğü ve kendi zamanından önce meydana gelmiş olan değişimin daha kötü bir değişim olduğu olgusunu kötülediği zamana anlatır. Bununla birlikte 20. yüzyılda değişim ve yenilik, yaşam ritminin bir parçası oldu. Modern insan, tecrübesini ve yaşam tarzını dönüştüren yeni araç ve icatların çoğalmasına şahit oldu; bu insan geçmişte hiçbir kültürde örneği olmayan gelişmeleri gözlemledi. Böylece insan, şaşırtıcı yeniliğin imkânını açık tutan bir geleceği bekleyebilir. Whitehead, çağdaş tecrübeyi çarpıcı bir şekilde şöyle tanımlar:

ladı: “Geçmişte insan hayatı bir öküz arabasında yaşandı, gelecekte ise bir uçakta yaşanacak; hızın değişimi, nitelikte yaşanan farklılık anlamına gelir.”¹

Tecrübeye yaşanan bu değişim, süreç felsefesinin gelişmesiyle aynı zamana rastlar. 19. yüzyıldan beri filozoflar oluş (becoming), ilişki (relation) ve yenilik (novelty) konularıyla uyumlu bir ciddiyetle meşgul olmuşlardı. Charles Hartshorne, mevcut bölümde “*The Development of Process Philosophies*” başlıklı makalede süreç felsefelerinin mahiyetini tanımlar ve onların tarihini ortaya koyar. Onun gözlemediği gibi, geniş anlamda anlaşılan süreç felsefeleri yeni değildir, hem Doğu’da hem de Batı’da eski zamanlarda mevcuttu. Budist gelenek, özellikle Theravada formunda, tecrübe akışının temelini oluşturan statik bir tözü (substance) reddetmekte ve oluşun ve birbiriyle ilişkili olmanın üstünlüğünü ileri sürmektedir. Batı felsefesinin başlarında, Herakleitos “her şeyin, akış içerisinde” olduğunu ifade etti ve fragmanlarında süreç konularının esrarengiz ifadelerini bıraktı. Bununla birlikte Herakleitos, Parmenides’ten bu yana oluş (becoming) üzerinde varlığın (being) ve izafiyet üzerinde mutlaklığın üstünlüğünü ileri süren Grek felsefesinin ana görüşleriyle gölgede bırakıldı. Varlık ve oluş arasındaki bu gerilim, Batı düşünce tarihi boyunca devam edip durdu. Hıristiyan Teslis (Kutsal Üçleme) ve Tecessüd (Cisimleşme) doktrinleri, dinamik ve ilişkisel görüşleri desteklemesine rağmen, bu doktrinler çoğunlukla durağan anlamda yorumlandı ve hareket etmeyen hareket ettirici ve zamansız mutlak olarak Tanrı görüşüne bağlandı.

Batı tarihinde birçok konunun üstü örtülürken, süreç konuları netlik ve etkinin artmasıyla 19. yüzyılda su yüzüne çıktı. Hegel, Marx’ın diyalektik materyalizme dönüştürdüğü tarihin dinamik gelişimsel süreciyle ilgili kapsamlı görüşünü ayrıntılarıyla ortaya koydu. Kıta Avrupası düşüncesinin rasyonalizminin aksine, Charles Sanders Pierce, William James ve John Dewey gibi Amerikalılar, deneysel, ampirik pragmatizm bağlamında süreç konularına yoğunlaştılar. Alfred North Whitehead, hem rasyonel hem de ampirik unsurları kendi organizma felsefesinde bir araya getirdi. Yukarıda bahsedilen Hartshorne’un çalışması, Whitehead’in süreç felsefesinin daha çok rasyonel yönünü ortaya koyarken, ampirik yönü ise “*Whitehead’s Method of Emprirical Analysis*” isimli çalışmasıyla Bernard M. Loomer tarafından açıklanmıştır. Loomer Whitehead’in spekülatif veya rasyonel bir ampirist olduğu sonucuna varır. Süreç düşüncesinin dinamik evrensel yönü ise Fransa’da Henri Bergson ve Britanya’da yeni evrimciler Samuel Alexander ve C. Lloyd Morgan tarafından geliştirildi. Evrim modeli, William Temple ve Lionel Thornton’un teolojilerinin, son zamanlarda daha çok Teilhard de Chardin’in geniş kozmolojik-teolojik görüşünün temeli oldu.

Genel anlamda ele alınırsa “süreç” kavramı, aralarında büyük farklar olmasına rağmen Budistlerden Teilhard’a kadar yukarıda listelenen bütün düşünürlere ve geleneklere atfedilebilir. Bazen “süreç” kavramı, Hegel’den günümüze kadar olan 19. yüzyıldaki gelişmeyle, bazen Pierce, James, Dewey, Whitehead, Bergson ve

¹ Alfred North Whitehead, *Science and the Modern World*, (New York: Macmillan, 1925), s. 142.

yeni evrimciler gibi 19. yüzyıl sonundaki ve 20. yüzyıldaki düşünürlerle sınırlandırılırken, bazen de kavram, sadece Alfred North Whitehead'in düşüncesiyle ve doğrudan ondan çıkartılan hareketi içerir.

Bu bölümün başlığında "süreç" kavramını kullanırken biz, genel bir çerçeve içinde bu üç anlamı da vermeyi amaçladık. İlk olarak bu çalışmanın I. ve III. Bölümlerindeki seçilmiş parçalar, sürecin en sınırlı anlamını yansıtır: mesela, sürecin kaynağını Whitehead'te bulan gelenek. Buradaki düşünürlerin hepsi, büyük ölçüde Whitehead tarafından etkilenmiş kişilerdir: Hartshorne, Meland, Loomer, Williams, Ogden, Cobb, Stokes, Pittenger ve Wieman. Ancak, Wieman'ın konumu karışıktır. Wieman, Whitehead'in düşüncesini Chicago Üniversitesi'ne -Whitehead'in düşüncesi burada kökleşmiştir- getirmede aracı olan düşünürdür. Hatta Wieman, bir müddet Whitehead'in etkisi altında kaldı. Fakat daha sonra o, Whiteheadci karakterden daha çok Bergsoncu süreç düşüncesine bağlanırken Whitehead'in metafiziksel üstyapısını reddetti. Diğer düşünürler ise, değişen derecelerde, sürekli olarak Whitehead'in etkisini sergilerler. Bununla birlikte bu düşünürler, Whitehead'ten türetilmiş ve hâlâ devam eden teolojik hareketle kendilerini uyumlu hale getirdiler.

Kitabın son kısmı, yani IV. Bölüm, düşüncesi Whitehead'ten ve Amerikan süreç teolojisinden tamamen bağımsız olarak gelişen Teilhard de Chardin üzerine seçilmiş parçalar içerdiği için 'süreç' kavramının daha geniş anlamına işaret eder. Ancak Teilhard, hem düşüncesinin içeriği hem de düşüncesinin kapsamı açısından bir süreç düşünürü olarak kabul edilebilir. Teilhard, dinamizmi ve oluşu vurgular; evreni birbiriyle ilişkili bir organizma olarak görür ve evrene yeni imkânların doğması doğrultusunda bakar. Teilhard'ın bu kapsayıcı modeli, evrim modelidir. Bu yüzden Teilhard, öncelleri Morgan, Alexander, Bergson ve Hegel'le birlikte süreç düşüncesinin evrimsel kanadını yansıtır. Teilhard'ın evrimsel modeli, belki de onu Whitehead'ten ayıran en büyük farklılığa (ya da fikir ayrılığına) işaret eder. Whitehead'e göre devam eden süreç -o bunu 'yaratıcı ilerleme' (creative advance) olarak adlandırır- zirveye doğru kümülatif bir evrim içerisinde değil, yapıların (pattern) belirsiz çeşitliliğinde, artma ve azalma yönünde hareket eder. Aksine Teilhard süreci, zirveye doğru (o bunu nihai gelişme/Omega olarak adlandırır) yükselen tek doğrultulu gelişmede birbirini izleyen evrimsel aşamalar doğrultusunda gerçekleşen bir hareket olarak görür. Yine bu bölümde yer alan bir çalışmada Ian Barbour, Whitehead ve Teilhard arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ayrıntılı bir şekilde inceler. "*Teilhard's Process Metaphysics*" başlıklı bu çalışmada Barbour, Teilhard'ın, önemli noktalarda Whitehead'ten ayrılmasına karşın Whitehead'in felsefi varsayımlarının çoğunu paylaşan bir süreç düşünürü olduğunu iddia eder.

Süreç kavramının ikinci ve daha geniş anlamı, öyleyse hem Whiteheadci hem de Teilhardcı gelenekleri içine alır. Bu iki geleneği, tek bir çatı altında saymanın özel sebebi ise her ikisinin de teolojiye yaptıkları etkilerdir. Şu anda -şüphesiz Amerika'da- bu iki düşünür çağdaş Hıristiyan teolojisi üzerinde süreç düşüncesinin temel etkilerini yansıtır. Otuzlu yıllardan beri, literatürün önemli, zengin kısmı Whitehead'in düşüncesi ile Hıristiyan teolojisi arasında ilişki kurma çabası sonu-

cunda gelişmiştir. Süreç teolojisinin gelişmesi, Wieman, Hartshorne, Meland, Loomer ve Williams'ın çalışmalarının süreç düşüncesinin yayılması için sağlam bir temel sağladığı Chicago Üniversitesi'nde yoğunlaşır. Bu çevrede eğitim alan daha genç iki teolog, Cobb ve Ogden bu alana önemli katkılar yaptılar ve bu hareketin sürekli gelişmesini sağladılar. Son zamanlarda daha genç olanlardan birkaçı, Whitehead ve onun takipçileri hakkında doktora tezleri yazdı ve dergilerde gelişen teknik literatüre katkıda bulundu.² İlk dönemde ve daha yakın zamanda yer alan teknik tartışmaları içeren literatürün seçilmiş parçaları, Whiteheadci Süreç Teolojisinin antolojisinden alındı.³ (Süreç düşüncesi üzerindeki) bu ilgi, "Society for the Study of Process Philosophies"nin⁴ oluşturulmasıyla ve John Cobb-Lewis Ford tarafından özgün makalelere ek olarak başka yerlerde basılmış süreç konuları hakkındaki makalelerin özetlerini yayımlayan "*Process Studies*"⁵ dergisinin kurulmasıyla güçlendirildi. Süreç düşüncesi, özellikle Protestan çevreyle sınırlandırılmasına rağmen -Süreç konuları ışığında Augustinus ve Thomas'ın düşüncelerini açıklamaya başlayan Walter Stokes'in zamansız ölümünden önceki, yani 1969'dan önceki çalışmasında görüldüğü gibi- Katolikler tarafından da artan bir ilgi gördü. Coğrafi olarak bu düşünce hareketi, şimdilerde New York, California ve Texas'ta ders veren özgün Chicago çevresinin ilk üyeleriyle hızla yayıldı. Uzun yıllar sonra New York'ta W. Norman Pittenger bu harekette canlanan ilgiyi konferans ve yazılarıyla İngiltere'ye taşıdı. Sağlam bir temel ve büyüyen ivmeyle Whiteheadci süreç teolojisi, sürekli bir gelişme ve etki umudu vermektedir.

Teoloji üzerindeki Teilhardcı etki, daha çok son zamanlarda olmuştur. Teilhard'ın herhangi bir şey yayımlaması yasaklandığı için temel anlamdaki bilimsel yazıları ve yaygın etkisi 1955'de ölümünden sonraya kadar gecikmiştir. Bir grup bilim adamı ve bilgin, artan ilgiyle onun elyazmalarını yayımlamak için Fransa'da bir komite oluşturdu. Yükselen dalgalarla oluşturulan literatürün sürekliliğiyle birlikte çevirilerin yanı sıra yorumlar/şerhler, eleştirel değerlendirmeler, hakkındaki polemik saldırılar ve savunmalar, popüler tanıtımlar, bilimsel analizler ve doktora tezleri çoğalmaya başladı. Dünyanın her yerinde tartışma grupları oluşturuldu ve konferanslar, bilimden teolojiye uzanan geniş bir düşünce alanı yarattı. Ondan fazla ülkede, onun düşüncesini ve onun düşüncesini içeren şeyleri çalışmak için kuruluşlar organize edildi. "The American Teilhard de Chardin Association" toplantılara, konferanslara ve araştırma gruplarına (maddi) destek sağladı.⁶ İngiliz

² Bazı dergiler son zamanlarda özellikle süreç konularına tahsis edildi. Krş. süreç teolojisi hakkında *The Christian Scholar*, 50/3 (Fall, 1967) ve *Encounter*, 29/2 (Spring, 1968); Whitehead hakkında *The Southern Journal of Philosophy*, 7/4 (Winter, 1969-1970).

³ Delwin Brown, Ralph E. James, Jr. ve Gene Reeves (eds.), *Process Philosophy and Christian Thought* (Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1971).

⁴ Society for the Study of Process Philosophies, George Allen, Department of Philosophy, Dickinson College, Carlisle, Penna. 17013.

⁵ *Process Studies*, Foothill Blvd. at College Ave., Claremont, Calif. 91711.

⁶ American Teilhard de Chardin Association, 157 E. 72nd St., New York, N. Y. 10021.

kuruluşu tarafından yayımlanan “*The Teilhard Review*”, çeşitli ülkelerde yer alan Teilhard hakkındaki birkaç dergiden sadece biridir.⁷

Teilhard’ın fikirleri, hem Katolik hem de Protestan teologların dikkatini çekti ve teorik (technical) teolojik çevrede ciddi bir etki yarattı. Birçok uzman, Teilhard’ın düşünce yapısını analiz ederek, tarihteki yerini belirleyerek ve teolojik normlara karşı değerlendirerek onun düşüncesi hakkında çalışmalar yaptı. Başka araştırmacılar da Teilhard’ın fikirlerini onun incelemeyeceği alanlarda onun görüşü ve yöntemi çerçevesinde genişletti. Yine de bu araştırmacılar kendi özgün kuramları için bir çıkış noktası olarak onun düşüncesini kullandılar. Büyük kilise topluluğunda onun yarattığı etkiyi değerlendirmek daha zordur. Teilhard’ın fikirleri, genel dini yapı (ethos) içerisinde süzüldü ve din-kültür, bilim-teoloji, Mesih (Christ)-evren, insan eylemi-Hıristiyan ideal ilişkisi doğrultusunda birçok din adamı ve din adamı olmayan kişinin düşüncesini şekillendirdi. Açık bir şekilde göstermek imkânsız olsa da Teilhard’ın düşüncesi, II. Vatikan’a tabi olan ve onun etrafındaki Katolik topluluğun değişmesinde de bir rol oynadı. Onun hümanistik ruhu, Kilise ve dünya hakkındaki konsil belgelerinde ve konsil tarafından oluşturulan ekümenik atmosferde fark edilebilir. Aynı zamanda Katolikler, teolojik geleneklerini ve 20. yüzyılın Neo-Thomism’ini köklü bir şekilde eleştirdiğinde, onların çoğu kendileri için Teilhard’ın görüşünde entelektüel destek buldu. Daha geniş alanda başlangıçtaki heyecan ve polemik bir kısmı azaldığından ve teknik-eleştirel literatürün yapısı geliştiğinden dolayı Teilhard’ın düşüncesinin teoloji üzerinde sürekli bir etkiye sahip olacağını düşünmek için birçok neden vardır.

Whitehead ve Teilhard’ın çağdaş teoloji üzerinde etkisi, bizi ‘süreç’ kavramının üçüncü ve en geniş anlamına götürür. Biri, Whitehead ve Teilhard’ın görüşlerine kendi içsel yapı ve tutarlılığında çalışılmış olan bir sistem olarak ya da yukarıda tanımlanan geniş süreç konularının şu anda spesifik ifadesini veren bir sistem olarak görebilir. Böylece hem Whiteheadci hem de Teilhardcı sistem, kendi sahip olduğu yöntemle her biri daha geniş süreç geleneğini yansıtan bir sistem olarak görülebilecekti. James ve Whitehead, Bergson ve Teilhard, Hegel ve tüm evrimsel gelenek arasında farklı ve başarılı ilişkiler açık bir şekilde var olduğundan söz konusu bu durum için birkaç belirli temel söz konusudur. Bu bakış açısına göre bu bölümün başlığı olan *Process Theology*, içerikleriyle birlikte Whiteheadci ve Teilhardcı geleneklerin, daha kapsamlı süreç konularının günümüzdeki Hıristiyan teolojisinde takip edilmesine yönelik yollar olduğu ileri sürülebilecektir.

Hıristiyan teolojisinde tartışılan konular, süreç teolojisinin etkisi altında neye maruz kaldı? Ya da diğer bakış açısına göre: Süreç teolojisinin sahip olduğu kaynaklar, Hıristiyan mesajının çağdaş bir düzenlemesi için ne önermektedir? Bu bölümde “*Process Thought: A Contemporary Trend in Theology*” başlıklı seçilmiş ilk parçada W. Norman Pittenger, süreç teolojisinin genel bakışının taslağını çizmekte ve onun konu ve kaynaklarından bazılarını incelemektedir. Pittenger, dinamik ve içsel bir şekilde dünyayla ilişkili olarak Tanrı konusunu aktarır. Hıristiyan Tanrısı,

⁷ *The Teilhard Review*, 3 Cromwell Place, London S. W. 7.

doğadaki ve tarihteki yaratılmış varlığın her yönüyle ilişkili olan 'yaşayan Tanrı'dır. Bununla birlikte Hıristiyan Tanrısı, evrenin sürekli yaratıcı süreciyle her şeye gücü yeten (omnipotence) olarak değil, sevgi yoluyla ilişkilidir. İsa (Jesus), dışarıdan bir müdahale ve yüce anomali/kuraldışı değildir, ancak o dünyadaki varlığı seven, Tanrı'nın yaratıcılığının nihai örneğidir. Bu bölümdeki okumaların özünü şekillendiren bu konular, II. ve III. Bölümdeki Whitehadci düşünürler tarafından sistematik olarak incelenmiş konulardır.

Amerikan süreç teolojisinin ana konusu, Tanrı doktrini ve Tanrı'nın dünyayla ilişkisidir. Bu konu, Whitehead'in Tanrı öğretisinde sağlam bir şekilde kökleştiği için biz II. Bölümün ilk seçilmiş parçası olarak Whitehead'in konumunun 'klasik' tanıtımını ekledik. "God and the World" başlıklı bu parça, Whitehead'in temel eseri *Process and Reality*'nin son bölümüdür. Burada Whitehead, Hıristiyan geleneğinde hâkim olan üç Tanrı görüşünü eleştirir: Sezar'ın suretinde yöneten mutlak hükümdar; İbrani peygamberlerinin acımasız ahlakçısı ve Aristoteles'in hareket etmeyen hareket ettiricisi. Whitehead, Hıristiyanlığın Galileli kökenleri olarak adlandırdığı şeyde, sevgiyle işleyen dünyada hassas unsurlar fikrine ulaşır. Whitehead metafiziksel ilkeler yönünden Tanrı'nın mahiyetini incelemeye başlar ve şunu söyler: "Tanrı, kendi başarısızlıklarını engellemek için yalvarılan, tüm metafizik ilkelere bir istisna olarak ele alınamaz. Tanrı, tüm metafizik ilkelerin başlıca örneğidir (exemplification)."⁸ Bu, bizi Whitehead'in dipolar Tanrı kavramına götürür: Tanrı, asli (primordial) ve oluşan (consequent) bir mahiyete sahiptir. Asli olarak Tanrı, gerçekliğin (actuality) temelidir ve "his için bir arzudur, arzunun ezeli dürtüsüdür".⁹ Tanrı'nın mahiyetinin ikinci yönü (oluşan yönü), dünyanın yaratıcı ilerlemesinin sonucudur. Oluşan mahiyette, dünya Tanrı'ya karşılık verir. Dünya, değerlerinin devam eden süreç için hazır bulunduğu oluşan mahiyetin içine girer. Whitehead'e göre Tanrı, "dünyayı yaratmaz, onu korur; ya da daha doğrusu Whitehead'in doğruluk, güzellik ve iyilik görüşüyle ulaşılan sağlam bir dayanakla o, dünyanın bir şairidir".¹⁰ Dünyadaki sevgi, Tanrı'ya geçer ve dünyadaki anıları canlandırır. Tanrı, böylece "acı çeken kimseyi anlayan ve onun acılarını paylaşan en büyük yoldaştır -dosttur-".¹¹ İlahi duygudaşlık ve bedeli verilerek alınan sevgiyle Tanrı, süreçtedir ve süreç de Tanrı'dadır. Whitehead'e göre ne Tanrı ne de dünya durağan sona/tamamlanmaya ulaşır; onların her ikisi de yenilikteki yaratıcı ilerlemeden etkilenir.

Whitehead'in Tanrı doktrini, Charles Hartshorne'un kapsamlı yazılarının tamamında ele alındı ve geliştirildi. Klasik teizmin sert bir eleştirmeni olan Hartshorne, 'neo-klasik' teizm adını verdiği bir alternatif önermiştir. Klasik teizm, Tanrı'nın mutlak olarak bütün yönlerden mükemmel olduğunu ve hiçbir şekilde bu mükemmelliğin üstüne çıkılamayacağını iddia eden Grek mükemmellik görüşünü Tanrı'ya uygulamıştır. Hartshorne'un görüşünde Tanrı, sevgi, iyilik, her şeye gücü

⁸ Alfred North Whitehead, *Process and Reality*, (New York: Macmillan, 1929), s. 521.

⁹ *Age*, s. 522.

¹⁰ *Age*, s. 526.

¹¹ *Age*, s. 532.

yetme ve onun dünyaya duyarlılığının her yerde bulunması (omnipresence) bakımından mükemmeldir. Fakat Tanrı'nın mükemmelliği, Tanrı'nın yeni değer tecrübesini kendi kendine aşmasının (self-surpassing) imkânını içerir şeklinde tanımlanmalıdır. Bu, klasik mükemmellik doktrinleri, özellikle her şeye gücü yetme (omnipotence) konusunda bazı sınırlandırmalar içermektedir. Hartshorne, Whitehead'in asli ve oluşan mahiyetler görüşüne benzeyen dipolar bir Tanrı kavramı geliştirmiştir. Tanrı, bir soyut, mutlak yöne ve bir somut, izafi yöne sahiptir. Daha sonraki yönde, yani somut, izafi yönde Tanrı, yaratıcılığı kendi kendine aşandır; o, son derece sosyal ve rölatiftir. O, dünyadadır; dünya da ondadır. Bu, Tanrı ve dünyanın birbirine nüfuz etmesini, aynı zamanda da Tanrı'yı dünyayla özdeşleştirmede ifade eden 'panenteizm' (pan-en-theism) kavramıyla aktarılır. Bu konular, bu bölümün II. Bölümde yer alan Hartshorne'un "Religious and Philosophical Uses of 'God'" başlıklı çalışmasında tartışılmıştır.

Akabindeki çalışmada, Whitehead ve Hartshorne tarafından açık bir şekilde ifade edilen Tanrı doktrini, ayrıca Ogden, Stokes ve Cobb tarafından yeniden ele alındı. Her biri, Tanrı'nın mahiyetini ve onun dünyayla ilişkisini aydınlığa kavuşturmak için insan tecrübesini incelediler. Ogden, ilişkiliği ve zamansallığı bakımından insan süjesini konu edinir. Bizler bedenlerimizle ilişkili olduğumuz gibi Tanrı da dünyayla ilişkilidir. Stokes, insan özgürlüğünü ve insanlararası ilişkileri inceler. Cobb da Tanrı'nın düşünmesine uygun bir analogi olarak belleği inceler. Cobb'un çalışması, Whitehead'in 'olay' (event), duyu bilgisinin mahiyeti ve sürecin doğrudan/anlık tecrübesi görüşlerinin net bir açıklamasını içerdiği için Whitehead üzerinde çalışmaya başlayan öğrenci açısından özel bir değer taşımaktadır. Ogden, Stokes ve Cobb, Tanrı'yı anlamak için insan tecrübesini kullanırken, Daniel Williams'ın çalışması ise Hıristiyan insan doktrinini anlamak için süreç taslağını kullanır. Tanrı'nın görüntüsünde yaratılmış olarak geleneksel insan kavramıyla başlayan Williams, farklı sonuçlara ulaşır: İnsanın zamansallıkta Tanrı'nın görüntüsünü ortaya koyması düşünüldüğünde, Tanrı da mahiyetinin bir yönüyle zamansaldır.

Bu seçilmiş parçalar boyunca yansıtılan, süreç teolojisinin Tanrı ve dünyayı ayırmasından dolayı Hıristiyan teolojik geleneğinin -özellikle Thomas Aquinas- bir eleştirisidir. Bu problem (Tanrı ve dünyayı ayırma), Grek mükemmellik ideasında ve Aristoteles'in ilişki kavramında mevcuttur. Aristoteles, ilişkiyi değişim ve bağımlılık olarak görür. Bu yüzden o, eksiktir (imperfection). Sonuç olarak Aristotelesci-Thomistik okul, dünya Tanrı'ya bağımlı olduğu için dünyanın Tanrı ile ilişkili olabileceğine, fakat Tanrı'nın dünyayla kesinlikle ilişkili olamayacağına inanır. Eğer Tanrı öyle olsaydı, o yaratmaya bağlı olacaktı ve Grek mükemmellik ideasının ihtiyaç duyduğu hareket etmeyen hareket ettiricisi olmayacaktı. Bu soğuk ve ilgisiz Tanrı görüntüsü- süreç düşünürleri böyle olduğunu iddia eder-, ne insanın değer tecrübesi ne de Kitabı Mukaddes'teki vahyin ifadesi tarafından desteklenir. Bu eleştiriler, II. Bölümdeki seçilmiş parçalarda Whitehead, Hartshorne, Ogden ve Stokes tarafından dile getirilmiştir. Bununla birlikte Stokes, süreç konularını açıklamak için gelenek -Augustinus'un özgürlük görüşünde ve onun Teslis

prensibine ait teolojisinde- içinde kaynaklar arayarak diğerlerinden farklı bir yol izler.

Süreç teologları, Whiteheadci Tanrı doktrinlerinin Hıristiyan vahyinin Tanrısını yansıttığını iddia ederler. Onların ileri sürdüğü süreç Tanrısı, Hıristiyan tecrübesine ve Kitabı Mukaddes'teki delile, Grek felsefesinin sonsuz Mutlak'ından daha yakındır. Çünkü Hıristiyan Tanrı, dünyayla ilişki içerisindedir, onun acısını ve trajedisini paylaşır. Dünya, insan, beşeri olaylar ona farklılık katar. Tanrı'nın en derin gerçekliği, onun ayrı olmasında ve gücünde değil, ancak sevgisinde görülür. Durağan Mutlak'ın ve her şeye gücü yeten hükümdarın aksine süreç Tanrısı, İsa Mesih'te ifşa edilen ikna edici sevginin Tanrısıdır.

Eleştirenler, Süreç teologlarının Tanrı'nın aşkınlığına, gücüne ve tarihin Kral'ı olarak rolüne hakkını vermediğini iddia eder. Sevgi, Hıristiyan mesajında öncelikli olmasına rağmen, Tanrı'nın aşkınlığını ve gücünü ortadan kaldırmaz. Ayrıca süreç teolojisinin Hıristiyan mesajını açıklamak için seküler bir felsefe kullandığı özel metod, Hıristiyan geleneğe uymaz. Geçmişte Hıristiyan mesajını açıklamak için Augustinus Platonculuğu, Aquinas Aristotelesçiliği kullanmasına rağmen, onlar Grek felsefesinin Hıristiyan görüşle tam olarak uyum sağlamadığının farkındaydı. Bu yüzden bir çatışma durumunda onlar, Hıristiyan konumu seçtiler ve Grek alternatifini reddettiler. Süreç teologları, tersini yapmakla suçlanır: Whitehead'in felsefesinin Hıristiyan gelenekle uyuşmadığı yerde -Tanrı'nın aşkınlığı durumundaki gibi-, süreç teologları gelenekten ziyade Whitehead'i takip ederler.¹²

III. Bölüm, Mesih'e ve Whiteheadci süreç teolojisi içerisindeki kefarete (redemption) ayrıldı. Bu alandaki literatürde, Mesih doktrinini, Tanrı doktrinini gibi etraflıca incelenmedi. Whitehead'in kendisi bir Kristoloji (Christology/İsa Mesih ile ilgili bir inceleme veya tez) geliştirmede, fakat Mesih üzerinde ara sıra gözlemler yaptı. Aynı şey, Hartshorne için de geçerlidir. Kristoloji'nin geniş ve sistematik anlatımları, daha çok Bernard E. Meland ve Daniel Day Williams tarafından çalışılmıştır. Süreç düşüncesinde Kristoloji'nin yaygınlaşması, 1959'da yayımlanan "*The Wold Incernate*" isimli kitabında ve daha sonraki yazılarında W. Norman Pittenger'la gerçekleşti. Daha çok son zamanlarda genç Whiteheadciler, Mesih'in nihai oluşu gibi özel konu ve problemleri ele alan süreç Kristolojisi hakkında makaleler yayımladılar. Bu kitaba biz, Meland ve Pittenger'dan bu konuyla ilgili seçilmiş parçaları ekledik. Meland'ın çalışmasından sonra biz, hem başlıca anlatımları hem de dergilerdeki son tartışmaları içeren süreç teolojisindeki Kristoloji ile ilgili geniş bir okuma listesini de ilave ettik. Bu kısmı, Mesih olayıyla ilgilenen Henry Nelson Wieman'ın bir çalışmasıyla bitirdik. Wieman, Whitehead'e duyduğu ilgiden daha sonra uzaklaşmasına rağmen, onun düşüncesi geniş anlamda süreç geleneğini -özellikle bu geleneğin ampirik yönünü- yansıtır.

Tanrı doktrinini, Whiteheadci geleneğin merkezinde ve Kristoloji türev konumundayken, tersi ise Teilhard aracılığıyla yapılmıştır. Teilhard'ın düşüncesi,

¹² Krş. Langdon Gilkey's review of John Cobb's *A Christian Natural Theology in Theology Today*, 22 (1966), 530-545.

kesinlikle Mesih-merkezli (Christo-centric)'dir. Mesih'ten hareketle Teilhard, tüm diğer teolojik konuları birleştirir ve açıklar. Teilhard, dikkatini Nasıralı tarihsel Mesih'e değil, ancak maddenin en küçük parçasından insan ruhunun ulaştığı en uzak mesafeye kadar evrende varolan kozmik Mesih'e yönelir. Ancak Mesih'in bu kozmik varlığı, durağan değildir; sadece bağımsız düşüncenin/tefekkürün (contemplation) bir objesidir. Aksine kozmik Mesih, yaratıcı birlikle bir bütün olarak bütün bireyleri ve evreni düzenleyerek dinamiktir. Burada, Teilhard'ın görüşü Mesih'in ayırıcı özelliklerini ortaya koyar. Teilhard, Hıristiyan inancını evrim geçiren bir dünyada yeniden formüle etmeye çalışmıştır. Teilhard, tamamen bunun günümüzün en önemli teolojik görevi olduğuna inanmaktadır. Onun gözlemlediği gibi bilimsel topluluk, evrimsel bakış açısını kabul etmişti ve genellikle insanlar, yaklaşan evrim güçlerini hissetmeye başlamışlardı. Kozmik bir duygu kendiliğinden bütün dünyada geliyordu ve evrimin dinamizmi, gittikçe bilinç halini alıyordu. Böyle bir dünyada iman (faith) ne anlama gelir? Mesih'in anlamı/önemi nedir? Evreni inşa etmede ve geleceği şekillendirmede bir Hıristiyan'ın sahip olduğu görev nedir? Bunlar Teilhard'ın, bilimin evrimsel bakış açısını, dinamizmin ve yakınsamanın (convergence) çağdaş tecrübesini ve Mesih'e imanı kapsamlı bir görüş içerisinde entegre edeceği bir sistem geliştirerek cevaplamaya çalıştığı sorulardır.

Teilhard'ın görüşünün özünde, evrim kavramı vardır. Teilhard, Darwin'den türetilen biyolojik evrim görüşünü atomaltı dünya, kültür ve ruhsallık (spirituality) dünyası içinde genişletir. Teilhard, bütün evrenin birbirini izleyen safhalar -o, küreler adını verir: geosfer ya da inorganik madde alanı, biyosfer ya da canlı alanı, noosfer ya da zihin alanı- boyunca evrim geçirdiğini kabul eder. Evrim bugün devam ediyor ve hatta öncelikle biyosferde değil bilinç küresinde hızlanıyor. Bilinç küresinde evrim geçirmesi için yaşamı dinamikleştiren güçler, insanlığı birleşik bütün içerisinde şimdi bir araya getiriyor. Evrim zinciri boyunca belli evrensel yasalar kullanılır. Atomaltı alandan insan topluluğuna kadar bütün unsurlar, daha kompleks birlikleri biçimlendirmek için bir araya gelir. Komplekslikteki artış, daha kompleks birlikler için yeni enerji yayan içsellikteki bir artışa götürür. Atomaltı parçalar, atomları biçimlendirmek için birleşir; atomlar molekülleri biçimlendirir; moleküller hücreleri ve hücreler de insan bilincinde görününceye kadar daha girift canlı organizmaları biçimlendirir. Daha büyük komplekslik daha büyük bilinç; ve daha derin birlik, bu da daha çok yaratıcı ve daha çok her bireyin eşsizliğine yoğunlaşır.

İnsan evrimi, Teilhard'ın 'planetization' olarak adlandırdığı şeye doğru hareket eder: insan türü ortaya çıktığı zaman, insan grupları daha uzak yerlere hareket ederek ve farklı kültürler geliştirerek dünya üzerine yayılmıştı. Günümüzde, ancak büyümenin gücü, sıkışmaya doğru dramatik bir hâl aldı. Çünkü dünya, insanın durmadan farklı bir yere hareket edemeyeceği bir küredir. Nüfus büyüdüğü ve iletişim arttığı için, insanlık bir noktada birleşmek zorundadır. Bir iletişim ağı, dünyayı kuşatmıştır. Karmaşıklığın güçleri, gezegensel bilincin yeni formunda insanı tarihte eşi benzeri görülmemiş büyük buluşların eşliğine getiren bilincin kuvvetlenmesine götürmüştür. Teilhard'ın görüşü biyolojik evrimle derinlemesine ilgili olduğu için, biz ünlü genetikçi ve evrim kuramcısı Theodosius Dobzhansky'a

ait bir çalışmayı Teilhard hakkındaki IV. Bölüme aldık. Teilhard gibi Dobzhansky biyolojik evrim ile insan değerlerini entegre etmeyle ilgilenmiştir. Bu çalışmada Dobzhansky, Teilhard'ın evrim görüşünü hem sempatik bir şekilde hem de eleştirel bir şekilde yorumlar.

Evrim, Teilhard'ın 'Omega' olarak adlandırdığı şeye, yani sürecin hedefi ve enerjisinin kaynağı olan şeye doğru hareket eder. Teilhard evrimin Omegasını, evrenin her yerinde, hatta onun yükselen bilincin hedefine doğru sürece enerji veren atomaltı parçalarda kendini sergileyen Mesih'i kabul eden vahyin Mesih'i ile özdeşleştirir. Aynı zamanda evrim geçiren Mesih olan kozmik Mesih görüşü, Teilhard'ın merkezî teolojik kavramıdır. Bu görüşü ortaya koymak için, biz ilki Teilhard'a ve sonra onun yorumcularına ait olan metinlerden bir grup seçtik. *My Universe*'den seçilen parçada, Teilhard kozmik Mesih görüşüne dayanak olarak Yeni Ahit'i verir ve evrenin her yerindeki Mesih'in fiziksel görüntüsünün anlamını açıklar. Daha sonraki seçilmiş parçada, Hıristiyan doktrini tarihçisi Henri de Lubac, Paulcu ve Teilhardcı kozmik Mesih kavramları arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları değerlendirir. "Cosmology ve Christology" başlıklı çalışmada, N. M. Wildiers Scotuscu ortaçağ teoloji okulundaki kozmik Mesih görüşünü ortaya koyar; daha sonra Teilhard'ın teolojisinde rol oynayan evrimsel kozmolojik görüşü tartışır. Birçok insan Teilhard'ta hem Hıristiyan hem de çağdaş ruhsallık (spirituality) için kaynaklar bulunduğundan, biz Christopher Money tarafından yazılmış olan, Teilhard'ın ruhsallık ilişkisini analiz eden bir çalışmayı da dâhil ettik.

Teilhard'ı eleştirenler, Teilhard'a kozmik Mesih'te tarihsel Mesih'i örttüğü, evrim görüşüyle yaratma doktrinini ikinci plana koyduğu ve bütünlükteki bireysel özgürlüğü yok ettiği için tepki vermişlerdir. En tutarlı, belki de en etkili eleştiri, Teilhard'ın kötülüğü (evil) değerlendirmesi etrafında toplandı. Teilhard'ın görüşünde, günah (sin), günahkarlık (guilt) ve kefaret (atonement) ihtiyacı hakkındaki vurgularıyla Hıristiyan geleneğinin bazı akımlarında bulunmayan iyimserlik tonu vardır. Bu yüzden eleştirenler Teilhard'ın kötülüğün gerçekliği ve geleneksel aslı günah ve kurtuluş doktriniyle yeteri kadar ilgilenmekte başarısız olduğunu kabul eder. "The Problem of Evil in Teilhard's Thought" başlıklı çalışmada Georges Crespy bu eleştirileri ele alır. Teilhard'ın değerlendirmesindeki yetersizliğe işaret ederken Crespy, herhangi bir kötülük teolojisine has zorlukları gösterir ve Teilhard'ın bu problematik alana yaptığı spesifik katkıları tartışma konusu yapar.

Bu kitap, Ian Barbour'un Teilhard ve Whitehead arasındaki benzerlikler ve farklılıklar üzerine yaptığı çalışma olan bir ekle sona ermektedir. Her ikisi (Teilhard ve Whitehead) de süreç konularından zamansallık (temporality), ilişkilik (relatedness) ve yeniliği (novelty) vurgular. Her ikisi de Tanrı'nın dünyaya müdahalesini (involvement) kabul eder: Whitehead Tanrı'nın oluşun (consequent) mahiyeti doktriniyle, Teilhard ise kozmik Mesih görüşüyle. Kitabı Mukaddes'e ait geleneği devam ettirmede, her ikisi de Tanrı'yı tarihte aktif görür, fakat daha açık bir şekilde varlıkların (creatures) özgürlüğünü iddia ederek Whitehead Tanrı'nın gücünü Teilhard'tan daha fazla sınırlar. Geleneksel eskatoloji çizgisinde, Teilhard tarihin bir tamamlanmasının olacağına inanır, bunu evrimsel süreç aracılığıyla gerçekleştirilmiş olarak yorumlamasa da. Aksine, Whitehead zamanın sınırsız olduğu-

na ve süreç için tek bir zirvenin/sonun var olmayacağına inanır. Aşına olduğumuzdan oldukça çok farklı düzen tipleri, çeşitli kozmik dönemler var olabilir.

Süreç teolojisi -ister Whitehead'e isterse Teilhard'a dayalı olsun-, Hıristiyanlığa yeni bakış açıları ve yeni kaynaklar sağlar. Süreç teolojisi, bir bakıma çağdaş tecrübe ve 20. yüzyıl bilimsel dünya görüşü ile uyum sağlayan Hıristiyan mesajı sunar. Son on yılda çoğu çaba, Kitabı Mukaddes'in mesajından bir çağdışı kozmolojiyi mitolojik unsurlardan arındırmada harcandı. Rudolf Bultmann bunu, dikkatini kozmolojiden varoluşsal süjeye çevirerek gerçekleştirmeye çalıştı. Bultmann'ın açıklamasından sonra çağdaş teolog, süreç düşüncesinin kaynaklarıyla bağlantı kurarak tekrar kozmolojik alana varoluşsal süjeyi yerleştirebilir. Geçmişin durağan kozmolojisinin yerine süreç teolojisi, çağdaş tecrübenin dinamik niteliğini yansıtan bir dünya görüşü sunar. Ayrıca süreç teologları, bu yeni bakış açısının geleneksel teolojinin çoğunun bakış açısında varolan içerikten Kitabı Mukaddes'teki vahyin içeriğine kadar daha güvenilir olduğunu iddia ederler. İsa Mesih'in şahsında kendini sevgi olarak ifşa eden Hıristiyan vahyinin dinamik, duygudaş Tanrısı, süreç düşüncesinin dinamik, ilişkili ve yenedünyasında durağan tözler dünyasına göre daha az yer bulmuştur.